

40 години Факултет по педагогик” при Югозападен университет „Неофит Рилски“
40 Years Faculty of Pedagogy at South-West University “Neofit Rilski”

СОЦИАЛНО ВЪЗПИТАНИЕ ОТ ДЕТЕТО И ЗА ЖИВОТА (ПО ЕЛЕН КЕЙ)

Траян Попковчев

Югозападен университет „Неофит Рилски“

Резюме. Елен Кей е сред идейните вдъхновители на реформаторската педагогика. В студията се разглеждат нейните възгледи за характера на възпитанието във връзка с антропологическите ѝ идеи. Тя отстоява ценностния характер на възпитанието и неговите индивидуални проекции. Издига правата на децата като основа за възпитанието. Отстоява ролята на възпитанието като инструмент за реформиране на обществото, социален процес, който минава през самовъзпитание и реформиране на личността, но и през радикална промяна на възгледите за самото възпитание.

Keywords: Ellen Key; anthropological views; values; education; self-education; religious and civic education; physical and spiritual; reforming society

През първите три десетилетия на XX век Елен Кей (11.XII.1849 – 25.IV.1926) е сред най-авторитетните мислители не само в родната си Швеция, но в Европа и Америка. Израства в семейство, което съчетава аристократичното възпитание на майката с политическия либерализъм на бащата. Получава добре обмислена домашна подготовка, в която традициите и свободата се допълват от богата семейна библиотека и прекрасна природа, а обучението от страна на майката – с това на гувернантки по английски и френски език. Подготовката ѝ се обогатява в частно училище и курсове за жени. В младежката си възраст придружава баща си в пътуванията му в Германия, по време на които той изучава социални проблеми, свързани с училищата за най-малките и изправителните домове. Тези пътувания ѝ дават възможност да натрупа от първа ръка наблюдения върху отглеждането, възпитанието и обучението на децата извън Швеция, очертаващите се в тях тенденции и такива в обществения живот. Придобива педагогически опит като лектор в Стокхолмския работнически институт. Това ѝ позволява да се запознае със социалните проблеми на работниците, на чието движение за трудови и политически права тя силно симпатизира и го подкрепя в ред свои публикации²²⁾.

Основните ѝ интереси са в областта на английската литература, която тя добре познава, както и на социалните идеи. Сред известните ѝ книги са: „За

свободата на словото и публикациите“ (1889), „Индивидуализъм и социализъм“ (1896), „Женска психология и женска логика“ (1896), „Човешките същества“ (1899), „Векът на детето“ (1900), „Линии на живота“, т. 1. – т. 3. (1903 – 1906)“, „Женското движение“ (1909)¹⁾ и др.

Идеите на Кей засягат доста широк спектър от обществения живот. Остри критик на стремежа към безогледна печалба в капиталистическото общество, тя защитава правото на мъжете и жените на човешки условия на труд и живот, така че те да могат да бъдат отговорни за себе си, за своето развитие и за отглеждането и възпитаването на своите деца. Обявява се против обезличаването на индивидуалността на човека в условията на фабрично производство и категорично отхвърля безогледната експлоатация на детския труд. Страстно защитава жените, правото им на брак по обич, а не по икономическа принуда, правото за избор на форма на майчинството – с брак или извън него. Кей остро и остроумно критикува непоследователността на феминизма от своето време заради егоистичното отхвърляне на идеята за „обществена солидарност“ и издига „женския въпрос“ до социален и политически въпрос, до въпрос за равни социални права – на самоопределение, труд и заплащане наравно с това на мъжете, на собствено достойнство и развитие, на защита и образование, а не за особени „женски“ привилегии (Key, 1907: 40 – 41).

Световна известност придобива с книгата „Векът на детето“, издадена в Швеция през 1900 година, която обаче там се посреща скептично. Обратно, в Германия, откъдето тръгва славата на произведениято и на неговия автор, то е прието радушно и е издавано многократно. Книгата впоследствие е печатана в ред страни: Франция, Англия, САЩ, Русия, Япония и др.²⁾ С цялостното си полемично творчество и основно с „Векът на детето“ Елен Кей оставя трайни следи в развитието на педагогическата мисъл на XX век, на феминистиката³⁾ и в цялост – на социалното мислене.

Патосът на книгата се крие в дълбоките хуманни послания и очаквания, заложили в нея. Те вдъхновяват социалното мислене за обществена закрила: на детето и майчинството, на правата на жените и правата на детето, на семейството и труда извън него, на индивидуалността и отговорността за себе си с тази за обществото.

Въпреки изключителното влияние върху развитието на световната педагогическа мисъл и практика педагогическите идеи на Елен Кей не получават дължимото отразяване в България. Интерпретацията им в някои случаи е в ключа на реформаторската педагогика, и по-специално – на течението на индивидуалната педагогика и свободното възпитание⁴⁾ (Velev, 1907; Bijkov, 1994: 25 – 26; Kolev, Krasteva, 2008: 53; Ivanov, 2004: 178; Nyagolova, 2012: 11 – 12). Всъщност в духа на епохата и както личи от съдържанието на книгата, те имат доста по-широко и по-трайно измерение. От тази позиция тук се представя

прочит на основни тези от „Векът на детето“ в контекст на значението им за развитието на социалната педагогика и социалното възпитание.

Възгледи за човека

Посвещението на „Векът на детето“ е: „На всички родители, които се надяват в новия век да образуват новия човек“. То напомня за мотото на „Велика дидактика“ на Ян Коменски, която носи дълбоката просветителска идея за образование, което е колкото полезно, необходимо и достъпно за всички, толкова лесно, бързо и приятно (Komensky, 1992: 24). И при Кей посвещението е твърде социално, доколкото се базира на надеждата чрез образование да се върви към по-добро бъдеще на подрастващото поколение. Книгата е пропита от идеята, че мечтаното обществено преобразуване може да се получи чрез образование без ограничения и в подкрепа на природните сили на подрастващите: подкрепа, особено уместна в условията на домашното възпитание и образование. Природните сили тласкат към развитие и красота. Разчитайки на тези сили, възпитанието и образованието издигат хората в нравствено отношение. Така при Кей идеята „всички родители“ да работят за „образоването на новия човек“, носи характер на покана за социално движение, което има мисия да променя виждането на хората, като цяло, на обществото, за значението на възпитанието и просветата в реформирането на човека и в крайна сметка – на самото общество⁵). По същество е налице виждане за това, че обществото може да се променя чрез нови идеи, налагани чрез ново образование и преустройство на семейството, т.е. налице е заявка за особена социална ангажираност на образованието и възпитанието⁶).

Разгръщането на идеите за постигането на надеждата за образование на новия човек в новия век изправя Кей пред необходимостта от антропологическа позиция, т.е. от очертаване, макар неявно и ad-hoc, на визия за човека⁷).

Човекът: същество в постоянно изменение

За Елен Кей е важно да обоснове възможностите за възпитание на „новото поколение“. Затова стъпва на тезата за незавършеността на човешкия род. Методологическата основа намира в еволюционната теория на Дарвин и постиженията на науката от своето време, които разкриват нови области, в които човек се развива (еволюционната теория, откриването на лекарства срещу някои болести, проникване в тайните на психиката и пр.).

С опознаването на тайните на природата човекът изгражда своето „естествено мировъзрение“, както тя се изразява. То е важно, защото започва да играе роля на движеща сила за развитието на човешкия род; светоглед, който едновременно с това е резултат от осъзнаване на свободата от трансцендентното. Именно от позициите на вярата в „естественото мировъзрение“ критикува „старото християнско мировъзрение“ за това, че то, с поддържането на

убеждението за човешката греховност, обрича човека на пасивност и страх да погледне към себе си, да осъзнае своята сила и красота и да работи за тяхното разгръщане.

Този стар възглед за света влиза в противоречие с умножаващите се постижения на науката и раздвоява човека между вярата в науката и себе си и вярата в догмите. Освобождавайки се от догмите, човекът осъзнава значението на *знанието* и ролята на своята „човешка воля“, която Елен Кей приема „за фактор от решаващо значение“⁽⁸⁾ за новостите в живота на човека, за измененията, които той внася в природата (Key, 1907: 3).

Специфична роля в саморазвитието е отредена на *волята*. Корени на обяснението се крият в биографията на Елен Кей. Тя израства в семейна среда, която насърчава свободата, стремежа за развитие на индивидуалността и за самоусъвършенстване. Познава творчеството на Ницше и изпитва влияние на идеите му за значимостта на човешката индивидуалност, за стремежите за самоутвърждаване и власт (Lengborn⁹⁾, 1993: 3). Не е странно, че при тези условия тя отстоява виждането за „саморазвитието“, за способността „хората... сами да се изградят“ (Key, 1907: 9, 189), която способност е невъзможна, ако не е налице *волята* за самоизграждане, за своето личностно осъществяване.

Така се очертава диадата *знание и воля*¹⁰⁾, която характеризира човека като такъв и която стои в основата на движението му към изграждането на новото поколение и новото общество. Проявление на това двуединство са незавършеността и движението към по-високи цели, вътрешно присъщи на човека. Тази диада е от особено значение за саморазвитието и в мисленето на Кей изпълнява ролята на негова дълбока основа¹¹⁾.

Идейното влияние на дарвинизма, с неговата основна теза за приспособяването към средата и ролята на естествения подбор за еволюцията, проличава в тезата на Елен Кей, „че тялото и душата“ се усъвършенстват, приспособявайки се към средата. Кей си дава сметка, че за развитието на човека е изключително важно влиянието на човешката среда. В нея например тя включва „спорта, играта, гимнастиката, разходките пешком, природния живот на открит въздух и танцувалното изкуство“. Убедена е, че тези елементи на социалната среда „ще станат един от добрите източници на нравствено и физическо обновяване на новото поколение“ (Key, 1907: 18).

Към средата причислява *религията*. Заема доста остра позиция спрямо „християнското общество“, което със своята „кротост“ към „неизлечимите и аномални деца“ подхвърляло последните и околните на „неизлечими мъчения“. Другата част от критиката ѝ е насочена към съвременното ѝ общество, затова че то „поддържа смъртното наказание и войната“. Повдигнатите от нея теми имат отношение още към дискусияния проблем за правото на евтаназия, разбираемо от нея като „прекръпяване без особени мъки на живота, а с това и страданията на недъгавия“ от специалист лекар, подлежащ на особен контрол (Key, 1907: 19).

В критичен план се вижда, че в някои моменти в творбата ѝ може да се видят нотки на *евгеника* и на идеята за силна и чиста раса, които след три десетилетия в доктрината на фашизма ще се окажат съдбоносно опасни за Европа, а и не само за нея.

Елен Кей обръща внимание на културата, чиято роля е в това, че „трябва да направи човека целесъзнателен и отговорен във всички тези области, в които той е действал“ (Кей, 1907: 3.). В ницшеански дух тя ратува, щото културата да преодолее изоставането си относно участието в промяната на условията, при които се формира „новият и висш човешки тип“. Именно чрез промяната на условията: на живот и на труд, отношение към жената и към децата, устройство на семейството и на училището, културата разкрива себе си като силен фактор, който трябва да съдейства за „облагородяването на човешките раси“. Така разбрана, културата изпъква в своята *активна*, действена форма, а не само във вид на натрупани и консервирани резултати, които подлежат на възхита и изучаване.

Авторката не казва открито в какво се изразява културата като социален феномен. За културата на човека персонално обаче дава да се разбере, че нейна същностна страна е в това човек да има собствена позиция относно „съществената стойност на живота, особено по отношение на своята вяра“ (Кей, 1907: 188), да има смелост да изразява мнение, готовност за саможертва в името на отстояваните ценности. Всъщност културата, като другата, отстранена от човека и материализирана негова същност, противостои на естествените инстинкти и в определени случаи активно ги облагородява.

Всъщност от позициите на Кей вътрешно личностното, представено от *знанието, разума и волята* (1), заедно с външното – *културата* (2), се оказват двата стълба, върху които се крепят саморазвитието и възпитанието.

Има и трети стълб на саморазвитието. Това е неговата *природна*, биологична основа, закономерно проявяваща се в съзряването на организма. Затова например „северната жена“ поне „приблизително до двадесетата си година“ трябва да отложи встъпването в брак, когато биологически е съзряла, за да бъде майка и личността ѝ се е оформила.

Изтъква ролята на *инстинктите* в качеството им на биологичната основа на саморазвитието. Така у зрялата жена се борят два основни инстинкта: *за съхранение на рода и за самосъхранение*. Първият захранва израстването на жената като майка, а вторият – страха от майчинство, женския егоизъм (Кей, 1907: 42). Страхът, респ. отказът от майчинство, обаче не е само плод на „угаснали“ в еволюцията инстинкти, а има социално-икономическа основа. Жената, принудена да живее и работи при мизерни условия, се отказва да става майка заради това, че не може да осигури условия за отглеждането и възпитаването на децата; не може да удовлетвори потребността си от смислено майчинство. Силовото, грубо и невнимателно отношение на мъжете

към жените, резултат от влиянието на възпитание, консервативни традиции и култура, също е фактор, който подтиква ред жени към отказ от майчинство. Трета причина се крие в „еротичния егоизъм“ на част от жените – „искат да любят, но не желаят да бъдат майки, от което даже се и боят“ (Key, 1907: 41). Със съжаление, Елен Кей констатира, че страхът от майчинство завладява все повече жени.

За нея любовта е плод на *инстинкта за самозащита*. Интересното при него е, че той хем е природно обусловен, хем има социален характер. „Инстинктът за самозащита е първият зародиш на социалното чувство на справедливост и това чувство ръководи детето в неговата безпогрешна оценка на историческите факти“ (Key, 1907: 203). Той се проявява в естественото разбиране и симпатизиране от страна на детето на *положителните* герои от приказките и историческите четива. Друго проявление: детето „чувства инстинктивно“, че ако не се пречи на злите, те ще господстват над добрите.

Проблем за нейното време е, че „християнските заповеди“ за „грехопадението и усмирението“ и възпитаването в дух на двоен морал замъгляват или деформират този инстинкт. Показателен в това отношение е „негодният“ патриотизъм, като проявление на инстинкта за самозащита, за който е типично това, че заради „интересите на своята родина накърнява правата на друг народ“ (Key, 1907: 203).

От биологичното Елен Кей обръща внимание на човешките *способности*, които стоят в основата на развитието. Отделя един клас от тях, който назовава „общочовешки способности“, тъй като се откриват при „всеки нормален човек“ (Key, 1907: 158). Сред тях откроява паметта, наблюдателността и чувствата. Те са важни за обучението на подрастващите в училището. Освен това имат по-висше предназначение – в развитието на способностите се изразява самото щастие на свободния и с гражданска съвест човек.

Поставя „способността на детето да вярва и почита“¹²⁾, в „основата на всяко религиозно чувство“ (Key, 1907: 199). Всъщност тя балансира между критиката си към догматичността на религиозното обучение и убедеността си в екзистенциалната необходимост от ценностни ориентири, намерила корени в религиозното вярване и вдъхновение. Тези ценностни ориентири чрез подходящо обучение следва да се поддържат и развиват, тъй като те укрепват идеалите и волята на човека. Налице е един вид раздвояване между привързаността към науката с нейните постижения и подкрепата за религиозността, но за която нито едно дете не се нуждае от външен натиск чрез „катехизиса и теологията“.

Загрижена за бъдещето на „здравето на човечеството“ и допускайки съществуване на престъпен тип и на хора с „физически и психически недъзи“, подвластна на идеите за естествения подбор на Дарвин и вижданията на Ницше за човека, Елен Кей отива в крайности, които не звучат хуманно (Key, 1907: 27).

Настоява обществото да изработи такива „предпазителни мерки“, които да не позволяват да се предават по наследство качества на този „тип“ хора, т.е. на практика се свеждат до това, че те да *не* могат да създават потомство. За тези ѝ възгледи в днешно време тя е критикувана особено остро.

Телесно и духовно

Една от идеите, които Елен Кей упорито отстоява в цялото си творчество, е тази за признаване на значението на телесното за развитието и формирането на човека. Методологическа предпоставка за това признание са постиженията на науката от това време и своеобразното връщане към Античността със значението, което тя отдава на ролята на телесното в човешкия живот.

Втората половина на XIX век не е време, когато без цензура и самоцензура може открито да се обсъждат въпроси, свързани с пола: за междуполовите отношения, за половото влечение, за половото възпитание. Господства „християнският възглед, че половите отношения са нещо низко“ (Кей, 1907: 5)¹³⁾. За да избегне очакваната критика, Кей си избира за щит общо-признат авторитет – В. Гюте. Тя се позовава на неговата теза, че „човекът трябва да бъде набожен и дързък едновременно“, и издига своето виждане за „святостта и правата на човешкото тяло“ (Кей, 1907: 4). Друга защита намира в древността. Връщайки се към нея, тя пледира „да се възстанови изново, но в по-съвършена и по-благородна форма, всичката вяра на древния мир в силата и красотата на собственото тяло“ (7). Следствие от това е облагороденото самоуважение на жената и уважение към нея като полово същество, както и към любовта.

Във времето, в което в Швеция Елен Кей обмисля идеите си и създава творбата си, в западното общество се дискутират идеите на Чарлз Дарвин за еволюцията, които разклащат догмите за неизменчивостта в природата, а Фридрих Ницше в едноименната си книга прокламира залаза на боговете¹⁴⁾. Достиженията на науката и развитието на философията водят до подкопаване на авторитета на религията, а стремежът за секуларизация на обществения живот се отразява на възгледите за ролята на жената в обществото и за възпитанието на подрастващите.

Елен Кей в творчеството си изпитва влиянието на тази интелектуална атмосфера. Тя е убеден привърженик на еволюционната теория на Дарвин¹⁵⁾ и на някои идеи на Ницше, тъй като в тях намира методологическа опора за промените, които мечтае да се сбъднат в обществото. „Чак когато човекът се проникне от естественото мировъзрение, той отново ще се върне към античното, дълбоко и непосредствено признаване значението на физическото и човешко тяло“ (Кей, 1907: 3). За да не е това признаване на телесното твърде дръзко, тя прави реверанс към набожността, опитва се да примири тялото и душата: „Едва след като се знае, че душата и тялото взаимно се създават и рушат, поч-

наха изново да се повръщат към висшата простота на възгледа за светостта и правата на човешкото тяло“ (Key, 1907: 4).

Застанала на позициите на еволюционизма с едно холистично отношение към тялото и душата, Елен Кей признава ролята на *инстинктите* и от тук – на сексуалното влечение. Животът не би бил мислим без продължаването му. Християнството одухотворява живота, но морално унижава сексуалното. Позицията на Кей по това противоречие е твърде интересна – ориентирана към „потомството“. „Съжителството между мъжа и жената“ не е безнравствено само по себе си само защото има инстинктивна и сексуална натовареност, а само тогава, когато е „причина за недъгаво потомство“ и когато води до създаване на лоши условия за неговото развитие. Относно родителите морално осъдително е това тяхно сексуално поведение, което задоволява нагона, но не е осмислено от грижи за децата, защото именно те са бъдещето на живота.

От тази позиция на Кей естествено произтича и страстната защита на тезата за *равноправие* на половете. Интересното тук е, че равноправиято не трябва да се разбира в ущърб на природната специфика на половете. Обратно: жената да се възпита за жена, бащата – за баща (Key, 1907: 62).

Женската природа трябва не само да се признава, но и да се отчита с разбиране при създаването на обществените закони, така щото те да препятстват поведението на жената срещу собствената ѝ природа (Key, 1907: 50). Формирането на половата идентичност за нея е свързано с нравствено и здравно възпитание: децата трябва от ранна възраст да се учат да разпознават половата си същност, да пазят своето здраве, прелест и невинност (Key, 1907: 30).

Относно сексуалния живот виждането е, че външно наложеният морал на телесното трябва да бъде сменен с морала на личния избор и отговорност пред бъдещото поколение. Елен Кей е против живеене чрез аскетизъм заради вечния живот. Пътят по-скоро е обратен – активен живот в настоящето, при който човек се наслаждава на тялото си чрез облагородяване на чувствения живот. Този път води към истинско изживяване на радостта, изпитвана от осъзнатата полова идентичност и сексуална връзка. Той сменя противоречието, в което изпада моралът, който потулява половото влечение, обвивайки го в срам, докато същото това влечение търси пътища за удовлетворение. Тя защитава извънбрачните съюзи, които са родени от взаимна обич и отговорност на партньорите един към друг и бъдещото потомство. Разбирайки междуполовите отношения в моралната перспектива на настоящето и *осъзнатото родителство*, Кей по същество проправя пътя на постмодернистски интерпретации на сексуалните връзки между половете и на брака.

Измерения на социално възпитание

Във „Векът на детето“ и творчеството на Елен Кей има достатъчно ясни акценти върху индивидуалността и критика срещу тенденциите за нейното

обезличаване; срещу „другарския и корпоративния дух“ на индустриализираното образование, респ. училището като негова институция.

От индивидуално към гражданското във възпитанието. Въпреки че не е докрай последователна¹⁶⁾, синтеза на социално и индивидуално, а не противопоставянето им, търси Кей. Във вид на задача на „новия възпитател“ това звучи така: „да научи детето постепенно да схваща своето място във великия процес на живота и в своята отговорност към всички заобикалящи го явления, като, от друга страна, възпитателят не трябва да потиска ни едно от индивидуалните проявления за детския му живот, доколкото, разбира се, те не вредят на самото дете или на другите“¹⁷⁾ (Кей, 1907: 71).

Подобно виждане за възпитанието напомня за влиянието на идеите на Русо за общественния договор¹⁸⁾. Кей по същество апелира за самоограничаване на естествените права в полза на общи такива, които представят обществото в неговото съгласие да спазва и защитава *правата* на всички и на индивида. Но с възпитание, мислено откъм права, вече се проправя за възпитание с *гражданска социална насоченост*.

Тази насоченост се разкрива чрез тезата за правата на детето. Едно от правата е това, *то да се роди от обичайци се родители* (Кей, 1907: 9 – 10; 23 – 26), защото, само обичайки се, те могат да създадат семейството, което обича децата си и се грижи за тяхното развитие; то няма да живее за децата си, както мисли Фр. Фрьобел, а ще ги остави да живеят в обич и щастие.

Децата също така имат *„право да не страдат за грешките и греховете на своите родители“* (Кей, 1907: 50). Свързва се с разбирането, че жената майка трябва да има условията и свободата да реши в брачен съюз или извън брак да ражда и отглежда детето си; също така да може да разтрогва брак, в който не са щастливи и родителите, не са щастливи и децата. Към това право може да се включи също схващането, че детето не трябва да страда от „непроизволната престъпност на беззащитните жени против тяхната природа“ (Кей, 1907: 50): от принудителна работа, от изкушения на безделието – пушене, стимуланти и пр. То сякаш е временно предупреждение за опасностите, които Модерността крие за здравето на майката, а от тук и за здравето на детето.

Важно място заема *„правото на детето на собственост“* и първа естествена такава е „неговата жизнена сила“ (Кей, 1907: 44). То поражда задължение на майката да опазва живота и здравето на детето както преди раждането му, така и отговорностите на родителите за опазването на живота му след това. Рефлектира върху избора от страна на майката (работа, отношението към нея на съпруга и баща на детето) и др. Естествено е свързано с опазването на здравето на жената и майката, което трябва да бъде издигнато в ранг на обществено задължение.

„Правото на детето е да си избира родители“ (Кей, 1907: 2 – 36) – право, което се „ползва“ от детето пренатално и носи задължения както за родите-

лите, така и за обществото. Под влияние на идеите на Ницше за силната личност, която гради себе си и нещо свръх себе си, и на теорията за естествения подбор на Ч. Дарвин това право се изпълва от разбирането, че детето би си избрало да се роди от здрави и силни родители. Затова, още преди да решат да бъдат родители, зрелите личности трябва да са „изпълнени с разбирането“, че не трябва да предават наследствените си болести, а обществото – че не бива да им позволява, като се „ограничава встъпването в брак“ (Кей, 1907: 35), като „се препятствува на така наречения престъпен тип... да се разплодява“ (Кей, 1907: 27). Някои от тези възгледи дават основание на критици да виждат в тях влияние на идеи от евгениката, която впоследствие се възприема твърде радушно от националсоциализма.

Елен Кей не систематизира правата на детето и не дефинира строго тяхното съдържание. Но с категоричната си защита на детето обаче, с издигането на неговите права в центъра на социалното и педагогическото мислене тя не само проправя пътя на реформаторската педагогика, но и загатва за едно от разбиранията по-нататък за социално възпитание, при което то се прелива в социална работа¹⁹⁾ поне дотолкова, доколкото става въпрос за защита на детето като обществена грижа и възпитаване на това отношение у самото общество.

Ценности и насоченост на възпитанието. Съдържателно основни целеви ценности на възпитанието, които се срещат във вижданията на Елен Кей, са свобода, трудолюбие, простота, доброта, доверие, взаимопомощ, старание; а формално – *развитието* (Кей, 1907: 93 – 96). Чрез езика на действието задачи на възпитанието са: закаляване, отблъскване на егоистичните искания, развитие на любов към природата, послушание, обич към бащиното огнище, обич към словото, олицетворено в библиотеката (Кей, 1907: 74; 96 – 99). На това равнище се разкрива ясно социалният характер на възпитанието, т.е. то е ценностно натоварено, и то така, че изгражда подрастващите и като индивидуалност, и като личности в своето време и в своята среда.

Ако съдържанието е социално, насочеността на възпитанието е *навътре и към по-високи постижения*: към самовъзпитание и самоконтролиране на личността по посока на високи цели и идеали, но в тясна връзка с живота. Животът е действително прекрасен, когато стремежът за развитие на силите е „негова собствена цел“. Затова „истинското възпитание... постепенно развива и укрепва у детето неговата способност и воля към самовладеене“ (Кей, 1907: 93, 85). А защо е нужно подобно възпитание, ако човекът не живее с другите, от което следва необходимостта да се съобразява с обществен ред и ценности? Да владее човек себе си, има ценност само доколкото по този начин проявява своята личностна неповторимост сред другите; а способността да се контролира и действа в съгласие с определени социални правила и норми, намира свои начини за себеизява и развитие.

Възпитанието по своите цели е ориентирано към изграждане на индивидуалност и развитие, а по ценности, съдържание, среда на организация и осъществяване разкрива социален характер – в името на бъдещето на детето и на ново общество.

Възпитание за обществото и неговото реформиране. Базово допускаме, изразено като вяра, при Кей е, че обществото е фундаментално достижение на човечеството, но тя го намира за недостатъчно развито и отговарящо на духа на времето, в което живее. Реформаторското ѝ виждане е, че то може да се обнови само от „нова генерация“, която генерация за нея е свята и чието възпитание е „централна обществена задача“ (Key, 1907: 2). Не може нещо да е обществена задача, ако то не е обществено по замисъл, по начини на конструиране, по реализация, по субекти.

Ако възпитанието на новото поколение е централна обществена задача, то се разкриват две негови социални измерения. 1) *иновативно измерение*, и 2) *приемственост*. Иновативната страна на възпитанието, от своя страна, също се появява двойно: а) социално иновативно – да променя обществото, променяйки подрастващите поколения; възпитанието чрез ролята си за тяхното изграждане сякаш е социален demiurge на новото; б) автоиновативно – отчита се, че обществото не е прост сбор от хора, а сложен организъм, в който индивидуалността има основно значение. Затова самото възпитание следва да промени социалния си характер – от възпитание в дух на традиционно обезличаване на индивида да се ориентира към индивидуалното развитие на подрастващите. Тази ориентация може да се види и така: от възпитание, насочено по модела на опита и целите на възрастните, да се промени към възпитание, отговарящо на индивидуалността и потребностите на подрастващите, на детето, което е самото бъдеще²⁰).

Приемствеността е вътрешно присъща на възпитанието, особено ясно проявяваща се в неговата *обвързаност с културата, религията, бащиното огнище* (Key, 1907: 3; 93 – 99). Извън тази обвързаност възпитанието би се превърнало в безпочвен, безсмислен и невъзможен създател на новото. Ако не се обвърже с нещо предходно, което се е доказало в своята ценност за обществото и си струва да се предава и развива, възпитанието губи своето същностно основание и съдържание. Тази приемственост отдава дан на традициите, но отново в името на тънкия баланс между това доколко те отчитат индивидуалността и дават сили на обществото.

Религиозното и патриотичното възпитание

Възгледите на Кей за християнската религия дават отражение на вижданията ѝ за религиозното възпитание. От една страна, тя счита, че „най-демолиращ момент“ в нея е двойното недоверие в човека: 1) той е „паднало същество“; 2) „Не може да достигне святост само със собствени сили“. От

другата страна е виждането, че човек се нуждае от религиозно вярване и вдъхновение, които стоят в основата на духовността му, на неговото вдъхновение по „идеални цели“ (Key, 1907: 188).

На този фон оценката за осъществяването по нейно време религиозно възпитание и обучение е рязка. Осъществяването „християнско религиозно обучение“ е „деморализиращо“, институционално. За нея преподаването на катехизис, библейска история, църковна история трябва да бъде изведено от училище, а библейското възпитание, запознаването с Библията трябва да бъде поето от семейството. По насоченост. Религиозното възпитание съдържа „опасна грешка“, защото библейските постулати за сътворението на света се предават „на децата като истина“. В същото време, капитализмът всекидневно показва обратни примери на християнския постулат да се обича ближният, в училище се преподават научни знания, които стоят в основата на техниката и технологиите, а в обучението по биология се изучава еволюционната теория на Дарвин. Поставени в противоречието „библейско – научно“ и „библейско – всекидневно“, подрастващите се объркат, губят нравствена ориентация, пасивно изчакват „отгоре“ решение на проблемите си, вместо да се стремят към саморазвитие.

Какъв е изходът? Кей настоява за „нова етика“, която да бъде в основата на възпитанието. Тази етика включва тезата, че човекът не се нуждае от „промисъл и опрощение“, а от самоизграждане, като се основава на „дълбоките истини на Христа, Буда или други учители на човечеството“ (Key, 1907: 189). Тази етика трябва да бъде индивидуална, плод на личен избор и осмисляне, а не „фабрично“ налагана. Що се отнася до училището, изправено между Мойсей и Дарвин, то трябва също да прави избор. А тенденцията е ясна: колкото повече „знания придобиваме, толкова повече се стеснява областта на свръхестественото“ (Key, 1907: 191).

Предизвикателството пред религиозното възпитание е да се съхрани религиозното чувство, „способността да се вярва и почита“, като отговор на екзистенциална човешка потребност. Затова тя е за ново и недогматично религиозно възпитание, което ще възпитава подрастващите на себепознание и способност да разрешават основните житейски противоречия в дух на „нови религиозни чувства на благоговение и любов, които ще направят децата на новия век здрави, силни и красиви“. Това възпитание трябва да направлява подрастващите към изграждане на себе си като силни, „богато одарени личности в името на цялото човечество“ (Key, 1907: 201).

Религиозното възпитание при Кей носи екзистенциален, общочовешки характер и донякъде граждански характер, но е оставено в полето на индивидуален избор и на семейната институция.

Както религията, така и патриотизмът във вижданията на Кей предполага „принципа на лично изследване“. Той е обратен на милитаризма и

клерикализма, на вярата в слепи авторитети и в егоизма. Дълбокият патриотизъм, както и религията, „заклучават в себе си едно гражданско понятие, една свободна мисъл, чувство на справедливост, които високо се издигат над тясната сфера на личността, на класовия интерес, на татковината, които обединяват разните групи на една страна към общи и велики житейски въпроси“ (Key, 1907: 202).

Патриотичното възпитание има оттенъци на гражданска и общочовешка насоченост. То съдържателно-лично се осмисля от изграждане на собствено свободно и критично лично съзнание и избор; от формиране на ангажираност за „самозащита – лична или национална; от съпротива срещу злото и несправедливостта“. Така представено патриотичното възпитание сякаш „звучи“ твърде съвременно, изглежда ориентирано към защита на „локална лична идентичност“, базирана на общочовешки и хуманни ценности в един свят на личното и родното, към който обаче имат претенции държавният милитаризъм и клерикалите с намерението си да наложат властта на църквата над духовния и светския живот на отделния човек и обществото в цялост (нещо като своеобразна „глокализация“).

Половото възпитание като социално възпитание. Под влияние на Античността и постиженията на съвременната ѝ наука Елен Кей формира вижданията си за „силата и красотата на човешкото тяло“ – отношение, което следва да се възпитава в обществото (Key, 1907: 7; 3). От тук естествено в името на здраво поколение, на здраво и щастливо дете тя разчита на възпитавана отговорност пред свободния и здрав брак. В тази връзка е значението, която тя отдава на половото възпитание.

В съдържанието на последното влиза изграждането на половата идентичност на подрастващите, осъзнаването им като полови същества със свои роли. Половата идентичност за нея съдържателно е свързана с нравствено и здравно възпитание: децата трябва от ранна възраст да се учат да разпознават половата си същност, да пазят своето здраве, прелест и невинност (Key, 1907: 30). За времето на Кей тезата за формирането на половата идентичност и половото възпитание е новаторска, доколкото е насочена към преодоляване на догми на християнството и към избягване на капана на биологичния примитивизъм.

Насочеността на половото възпитание е към бъдещето: подрастващите отрано трябва да се възпитават с оглед на бъдещата им съпругеска и родителска роля. Половите отношения не са свързани само с удовлетворяване на инстинкти, а с любовта, която е човешко и индивидуално личностно постижение. При нея отношенията са частни, между зрели и свободни хора. В тях те запазват своята индивидуалност, „целостта на своето вътрешно аз“, но и остават верни на връзката си. Издигането на половите отношения над инстинктите Елен Кей маркира чрез понятията „полова нравственост“ – „чувството на отговорност спрямо новото поколение“, и „еротичен идеализъм“ – чувство на хармония

между половете, целомъдрие, вяра в красотата и силата на човешкото тяло, душевно щастие (Key, 1907: 24; 7).

Средствата за възпитаване на „еротичен идеализъм“ са приказките, историята и „изящната литература“. Проличава виждане за интегриране на възможностите на учебните предмети и на учебното съдържание с фолклора. Тя е против сухото преподаване на естествознание, а се застъпва за обучение, в което се захранват въображението и чувството на обучаваните.

Относно институциите тя не счита за достатъчни усилията на училищата, съсредоточени основно върху просветителската функция („да запознават децата с половата природа на човека и да ги учат как да пазят себе си и своето потомство като полови същества“ – (Key, 1907: 6). Отявлен привърженик на семейното възпитание, тя приема, че половото възпитание в посочения дух най-напред е право и дълг на семейството, задължение на майката, а не на училището.

Половото възпитание при Кей е социално, доколкото не е привилегия и задължение нито само за жените, нито само за мъжете. То е отговорност на училището, като социален институт, и на родителите, особено на майката. То е такова още защото преодоляването на остатъците от консерватизма в тази област е задължение на цялото общество и минава през неговото израстване (чрез образование и възпитание) до висотата на постиженията на науката и потребностите на времето в името на доброто на бъдещите поколения, а не на личния егоизъм.

Възпитанието: същност и граници

Що е възпитание? Отговорът на Елен Кей е в духа на възгледа ѝ за развитието, което в своя ход и посока следва от природно зададените заложи: „Да оставим природата спокойно и бавно сама да си помага, и да следим, щото околните условия да подпомагат тази нейна работа – това е възпитание“. „Истинското възпитание, онова възпитание, което постепенно развива и укрепва у детето неговата способност и воля към самовладеене“ (Key, 1907: 63; 85).

Стратегията, която отговаря на това разбиране, е „бавна и косвена“. Тя е насочена към развитие на индивидуалността на подрастващите. Възпитателите не бива да въздействат директно и силово върху възпитаниците, очаквайки бързо резултат: те да бъдат такива, каквито им се иска на самите.

Във времето на Кей педагогиката все още не е формализирана, пък и тя не пише учебник по педагогика. Въпреки това тя неявно извежда няколко принципа, които според нея следва възпитанието.

1. Тъй като природата на детето не може да бъде променена, не могат да бъдат избегнати и грешките, които то прави²¹⁾. Затова, в духа на идеите на Ж.-Ж. Русо, принципът е те „да имат своите последици“.

2. Дарвинизмът проличава в отстояването на втория принцип: детските недостатъци „може да се преобразуват посредством бавно и постепенно приспособяване“.

сobiaване към околните условия“ (Key, 1907: 64), т.е. косвено възпитание чрез минимална намеса за промяна на средата, в която детето расте и се развива.

3. Вярa в детето – то по природа е добро, нещо като роза с тръни, но с естествени съпротивителни сили срещу злото.

4. Съобразяване с индивидуалността, неповторимостта на всяко дете. Слабост на педагогиката е, че тя не познава детето в неговата индивидуалност, а си служи с абстрактното понятие „дете“.

5. Разбиране на детето – възможно е само когато възрастният се постави на мястото на детето и си спомни, че и той е бил дете и е постъпвал като дете.

Препоръчваните от Кей средства за възпитание са: 1) игра; 2) участие на детето в задачите и труда на възрастните; 3) общуване с природата; 4) общуване с другите; 5) запознаване с приказки, „изящна литература“, примери от историята; 6) дискретно изказване на емоционална подкрепа (обич и оказване на внимание); 7) психотехники на възпиращо въздействие (например изказване на недоверие, учудване, презрение при лъжа на детето); 8) изолиране на проблемните деца („крещящото дете“ – за да разбере, че човек ще остане сам, когато става неприятен за другите“ – Кей, 1907: 75); 9) „назидание и обуздаване“ – информиране, посочване на примери от живота и историята.

Кои са грешките във възпитанието? Основна такава е недоверието в детето – „продължителното и незаслужено недоверие деморализира дотолкоз много, доколкото и сляпото лековерие“ (Key, 1907: 90). Тя върви с тази възрастните да възпитават по свой образ и подобие, да формират детето, без да се съобразяват с индивидуалността му. Трета – „силовото и скоростно“ възпитание, което разчита на принуда, физически наказания, манипулации, включване в непосилен труд. Грешка е неискреното отношение към детето, неестествената нежност. Особено внимание заслужават непоследователността във възпитанието, двойният морал (за възрастните и за детето).

Относно характера на времево-целевата насоченост на възпитанието, Елен Кей вижда възпитанието свързано с настоящето, с действителния живот, а не с някакво неясно бъдеще (Shatskiy, 1980, v. 2: p. 10). Относно тактиката на възпитание тя се състои в дискретна и незабележима работа на възпитателя по щадящо подпомагане на развитието на индивидуалността на детето в социум, където са налице права. Възпитанието, в крайна сметка, следва да прерасне в „самовладеене“, т.е. в самовъзпитание, насочено към по-високи индивидуални постижения в областта на културата, към „облагородяване“ на благодатната за това човешка природа, за да се издигне обществото. Възпитанието следва вътрешните сили, но постига резултати в среда, която тънко и разумно направлява развитието на тези сили. Управлението на промяната в средата е задача както на обществото, така и на възпитателите в тяхната конкретна дейност. Заедно с това те да възпитават себе си, защото традиционните педагогически възгледи не са подходящи за възпитание на новия човек (Key, 1907: 67).

Критика и значение

„Векът на детето“ на Елен Кей поема ролята на интелектуален катализатор на различните новаторски идеи в областта на обучението и възпитанието, насочени към дълбоко реформиране на хербартианската педагогика в едно мощно и плуралистично на идеи направление, обединено около основни хуманни ценности, високо ценящи личността, и дълбоко свързано с практиката. С. Велев – българският преводач на Елен Кей, счита делото ѝ за „цялостен принос в модерната педагогика“ (Velev, 1907: VI). Още навремето си С. Шацки я причислява към водещите мислители в педагогиката, защитаващи идеята за възпитание и образование, насочени към пълнота на детския живот (Shatskiy, 1980: v. 2, p. 10). Оценката на М. Михайлова е, че именно тази книга стои в началото на „рефлексивния етап в реформаторската педагогика, при който разпилените училища в различните страни от Европа, оглавявани от педагози с напредничаво мислене, започват да осъзнават себе си като единно течение с общи цели“⁽²⁶⁾. В многообразието на реформаторската педагогика трудът на Кей вдъхновява едно цяло течение, наречено „От детето“ (Bijkov, 1994: 25 – 26).

Типично за нейното време, в идеите на Кей се открива залитане към нищешанството и социалдарвинизма. Наблюдава се педагогически идеализъм – надценяване на готовността обществото да реформира себе си чрез култура, възпитание и образование. Увелича се по възможностите на семейното възпитание и обучение за сметка на училищното. Недооценява ролята на математиката в образованието на подрастващите.

С идеите си Елен Кей насочва педагогическото мислене към възпитаване на индивидуалността на личността, но и интелигентно напомня, че индивидуалността се проявява в гражданско мислене и поведение, в което личната свобода среща свободата на другите. Защищава ролята на възпитанието за личното самоусъвършенстване, а чрез него се развива и издига обществото. Свързва възпитаването в дух на религиозност и патриотизъм с личен избор и свободата на личността да променя закостенели обществени догми и традиции. Вижда изграждането на половата идентичност в плоскостта на възпитателна и обществена задача. Самата тя влага огромна интелектуална енергия, за да възпитава общественото мислене в дух на социалност: да променя разбирането за детството и за „женския въпрос“ като социални и политически въпроси. Тя отстоява ролята на възпитанието като инструмент за реформиране на обществото, социален процес, който минава през самовъзпитание и реформиране на личността, но и през радикална промяна на възгледите за самото възпитание.

За зла участ XX век няма да бъде време на мир и мирно строителство, за да бъде „век на детето“, а ще стовари върху човечеството двете най-кръвопролитни световни войни, покосили живота на милиони хора и сред тях на

стотици хиляди деца. Сто години по-късно, както отбелязва Рони Амбьорнсон, в по-богатата част на света децата доста по-рядко работят, докато в много страни от по-бедната все още работят при аналогични по тежест условия както във времето, за което пише Елен Кей. Заетостта в училището е по-продължителна за значителна част от децата – нещо, което тя не подкрепя, но пък днес младежта има много повече възможности за изява. Ситуацията обаче не е еднозначна: вниманието към децата и младежта в много страни се е подобрило, но младежта, а и не само тя, се стреми към по-комфортен стил на живот с повече свобода и по-малко отговорности (Ambjörnsson, 2014: 159 – 160). Това пък задава други въпроси по ценности, на които Елен Кей държи: реформирано ли е училището „по мярката на децата“, спазват ли се достатъчно категорично правата им; нараснали ли са сръчността, трудолюбието, доброта, постоянството на деца и родители; намалели ли са егоизмът и алчността на капитала, намаляла ли е експлоатацията на женския труд; издигнала ли се е културата на хората, особено тази на майките, в частност – еманципацията постигнала ли социалните и нравствените си измерения; станала ли е религията, особено в радикалния ислямски вариант, налаган от политически режими в структури като ДАЕШ, по-малко опасна и пр.?

Вместо социалнопедагогическо послание

„И двадесетият век ще стане век на детето чрез това, че хората ще почнат да чувстват по съвършено друг начин, понеже те ще виждат всичко в светлината на религията на развитието. И този век ще бъде в двояк смисъл век на детето: в смисъл, че възрастните ще разберат най-после детския ум, и в смисъл, че простотата на детския начин на мислене ще се запази у възрастните. Чак тогаз старото общество ще може да се обнови.“

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Даниел Мюнх съобщава, че от 1874 до смъртта си през 1926 год. Елен Кей е написала 44 книги и 150 статии (Münch, 2002).
2. Българският превод от 1907 год. е по XXIII немско издание. Дело е на М. Куюмджиев, а публикуването – на книжаря Яким Якимов от Кюстендил.
3. За знакови имена на феминисткото движение в Европа от началото на XX век Селия Уинклер сочи Мариане Вебер, Александра Колонтай, Беатрис Потер и разбира се, Елен Кей (Winkler, 2010).
4. Интерпретацията на идеите на Кей само в духа на индивидуалната педагогика не е само български феномен (Lengborn, 1993; Sergeenko, 2001).
5. Георги Бижков подчертава тази характеристика на движението „От детето“, идейна част от която е самата Елен Кей, чрез общото за убежденията

на неговите представители: „Те вярват, че човек по природа е добър, че неговите сили и способности трябва да се насочат по посока на създаването на нов, по-хубав и по-добър свят“ (Bizhkov, 2001, с 55).

6. Десетилетие по-рано в своята „Социална педагогика“ Паул Наторп – авторът, който първи прави системен опит за обосноваване на социалната педагогика като наука, лансира тезата за изначалния социален характер на възпитанието, както и за изначалната зависимост на човешкия дух при всяко общество от възпитателна наситеност на същото това общество, в което вижда същността на социалното възпитание (Natrop, 1928).
7. Педагогическата антропология, като системно и теоретично разгърнато направление във философията на образованието, се развива по-късно – около втората половина на XX век, и се явява отговор на различния подход на структурализма и постструктурализма в социалните науки, в това число и към образованието и възпитанието. Базовата теза в нея е, че възпитанието и образованието по категоричен начин се влияят от възгледите за човека. Елемент от общественото съзнание, те ръководят педагогическата позиция и дейност на непосредствено ангажираните с възпитанието и обучението – родители, учители, възпитатели (Salov, Tyunnika, 2003, с. 13).
8. При този цитат и някои други е запазена граматическата форма на превода от 1907 година. На ред места тя е осъвременена.
9. Ленгбьорн посочва, че Елен Кей намира за слабост в идеите на Ницше това, че те са твърде безразсъдни, че се отричат съчувствието, разбирането и подкрепата за другите (Lengborn, 1993: 3).
10. Възпитанието на волята е важен тематичен пункт за педагогиката от края на XIX и началото на XX век. На него се обръща внимание в различни и даже противоположни педагогически системи – например при Песталоци, Кей и в социалната педагогика. В частност, за Наторп няма нещо невъзможно, щом то е обект на сериозна воля (Natrop, 2006: 149).
11. Същевременно Елен Кей отстоява тезата за разумното в педагогиката. Разумното е очевидно, извлечено от здравата мисъл и може да се открие от всеки човек. То не е нещо абсолютно ново, а повтарящото се в знанията за възпитанието, „издигнато до точност на аксиоми“. Разумното не е плод на „опитното възпитание“, което има експериментален характер. В този смисъл, за нея новото се открива в „учението за възпитанието“, което се основава на развиващата се експериментална и генетична психология (Key, 1907: 117 – 118). Следователно разумното за възпитанието е достъпно за всеки възпитател, а от гледна точка критерии за истина – то е доказалото се в практиката с възможност да бъде проверено от всеки.
12. Библейските апостолски послания предават свидетелствата на апостолите за силата на вярата и почитта, подканят да се опазват вярата и добродетелите, завещани от Бога. Посланията изпълняват тройна функция: възпитават, предават вяра и градят социален ред около ценности. Във Второто послание на свети апостол Павел до Тимотей се казва: „Отбягвай също и

младежки похоти и се стреми към правда, вяра, любов и мир с ония, които призовават Господа от чисто сърце“ (Второ послание на свети апостол Павла до Тимотея, 2:22).

13. Корените на възгледа са в Библията, която предава забраната на Бог към Адам и Ева да ядат от дървото на живота, защото така ще познаят себе си, ще познаят „добро и зло“ и могат да заживеят вечно. Въпреки нарушаването на тази забрана първият роден син на Адам и Ева – Каин, е „човек от господ“ (Битие, 3:22, 4: 1) – нещо, което критикуваният от Елен Кей възглед пропуска да оценява стойностно.
14. Още в предговора на „Залезът на боговете“ Ницше заявява намерението си за „преценка на всички ценности“ и на куките богове, компенсирани последиците с „игровата“ нагласа на начинанието: то да стане без „прекомерна сериозност“ (Ницше, 1992), с доза весело и слънчево настроение. Тази нагласа изглежда донякъде двойствена: уважение към несподелящите намерението му и защитна. Относно поледиците от нея Дж. Ватимо показва, че от Фр. Ницше и М. Хайдегер тръгва мощно течение в културата и философията (и нихилизмът като „отсъствие на основа“), което релативизира рационализма, реда и вярата, така типични за Модерността (Vattimo, 2004).
15. Тази позиция е обяснима предвид идейното влияние на Дарвин. Исаак Паси отбелязва, че възгледите на Ницше за ролята на свръхчовека са своеобразен аналог на теорията на Дарвин за ролята на естествения подбор (Pasi, 1990: 10).
16. „...едничката изходна точка при възпитанието на детето за обществен човек е: да го презираме като такъв, като укрепваме същевременно и духа му, за да стане индивидуален човек“ (Кей, 1907: 70 – 71).
17. Балансът на индивид и общество се проектира в социалната солидарност. В частност, относно феминизма наличието на този баланс („индивидуализъм“, който не е „лишен от чувство на солидарност“) позволява на жената да постигне „своите пълни граждански права, като не нарушава правата на другите“ (Кей, 1907, с. 54).
18. „Да се намери форма на сдружение, която да защитава и закриля с цялата обществена сила личността и имота на всеки член на сдружението и чрез която всеки се обединява с всички, но слуша себе си и остава свободен както преди“ (Rousseau, 1988: 90).
19. От позициите на „принципа за детската защита“ (Кей, 1907: 212) тя е категорично срещу експлоатирането на детския и женския труд. Настоява аргументирано за „действителен закон в защита на жените и децата“ (Кей, 1907: 209), който регламентира труда в текстилните фабрики и насърчава обществото за грижи за майката, така че тя да може да не мисли за работа и доходи, а за възпитаването на децата си. Тя е сред идейните предтечи на движението за платен отпуск на майката за отглеждане на дете: „при известни условия, под контрол, за известно време и при известно число деца

- ще получава от обществото субсидия за възпитанието на своите деца...“ (Key, 1907: 51).
20. „Думата дете е само едно по-друго изражение на понятието величество... самото бъдеще е туй, що сега дреме под формата на дете“ (Key, 1907: 108).
21. Детето има право да бъде лошо „и правото: свободно да живее със своята лошевина, която влече след себе си радост и скръб“ (Key, 1907: 66). Тя различава лошото у детето от лошото дете, макар да приема, че при човека понякога се среща „престъпен тип“: последният просто е такъв по природа и трябва да му се противодейства.
22. Ambjörnsson, R. (2004). Key, Ellen (1849 – 1926). Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society. AMBJ// http://www.encyclopedia.com/topic/Ellen_Key.aspx
23. Münch, D. (2002/2003). Ellen Key und „Das Jahr undert des Kindes“//<http://ellen-key.paed.com/key/muench.pdf>.
24. Winkler, C. (2010). Feminist Sociological Theory. Historical Developments and Theoretical Approaches in Sociology/Social Theory (Ed.: Charles Crothers). Eolss Publishers. Oxford.// <http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/e6-99a-21.pdf>
25. Библия. (1991). Издава Св. Синод на Българската църква: София.
26. Михайлова, М. (2006). Педагогическите идеи Елен Кей и тяхната реализация в съвременното образование. Автореферат. На правах рукописи. Чебоксари.
27. Наторп, П. (1928). Социальная педагогика. В: Пинкевич А. П. Марксистская педагогическая хрестоматия XIX – XX вв., Ю.,Л.: Москва, Ч. 1. – С. 172 – 182. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/galag/25.php.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Ambjörnsson, R. (2014). Ellen Key and the concept of Bildung. *Confero*, 2, 1, 133 – 160.
- Bizhkov, G. (1994). *Reformatorska pedagogika. Istoriya i savremennost*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski [Бижков, Г. (1994). *Реформаторска педагогика. История и съвременност*. София: Св. Климент Охридски].
- Bizhkov, G. (2001). *Reformatorska pedagogika. Istoriya i savremennost*. Sofia: Prosveta [Бижков, Г. (2001). *Реформаторска педагогика. История и съвременност*. София: Просвета].
- Galaguzova, M.A., Galaguzova, Yu.N., Shtinova, G.N., Tishtenko, E.Ya. & Dyakonov, B. (2001). *Sotsialnaya pedagogika: kurs lektsiy*. Moskva: Vlados [Галагузова, М.А., Галагузова, Ю.Н., Штинова, Г.Н., Тищенко, Е.Я. & Дьяконов, Б. (2001). *Социальная педагогика: курс лекций*. Москва: Владос].
- Galaguzova, M. A. [2000]. *Istoriya sotsialnoy pedagogiki*. Moskva: Vlados [Галагузова, М. А. [2000]. *История социальной педагогики*. Москва: Владос].

- Ivanov, I. P. (2004). *Teorii za obrazovaniето*. Shumen: Episkop Kons.tantin Preslavski [Иванов, И. П. (2004). *Теории за образованието*. Шумен: Епископ Константин Преславски].
- Key, El. (1907). *Vekat na deteto*. Kyustendil: Izd. Yakim Yakimov [Кей, Ел. (1907). *Векът на детето*. Кюстендил: Яким Якимов].
- Kolev, Y. & Krasteva. N. (2008). *Istoriya na sotsialnata pedagogika*. Blagoevgrad: Neofit Rilski [Колев, Й. & Кръстева. Н. (2008). *История на социалната педагогика*. Благоевград: Неофит Рилски].
- Komensky, Ya. A. (1992). *Velika didaktika*. Sofia: Prosveta [Коменски, Я. А. (1992). *Велика дидактика*. София: Просвета].
- Lengborn, T. (1993). *Ellen Key (1849 – 1926). Prospects: the quarterly review of comparative education*. Paris: UNESCO.
- Natorp, P. (2006). *Izbrannaye rabotay*. Moskva: Territoriya budushtego [Наторп, П. (2006). *Избранные работы*. Москва: Территория будущего].
- Nietzsche, Fr. (1992). *Zalezat na bogovete (Ili kak se filosofstva s chuk v raka)*. Sofia: Hristo Botev [Ницше, Фр. (1992). *Залезът на боговете (или как се философства с чук в ръка)*. София: Христо Ботев].
- Nyagolova, M. D. (2012). *Prinos kam istoriyata na psihologiyata v Bulgariya (ot Osvobozhdenieto do 1912 godina)*. *Psychological Thought*, 2193–7281 [Няголова, М. Д. (2012). Принос към историята на психологията в България (от Освобождението до 1912 година). *Psychological Thought*, 2193 – 7281].
- Pasi, I. (1990). *Filosofiya i propoved*. V: Fr. Nietzsche. *Tay reche Zaratustra*. Sofia: Hristo Botev [Паси, И. (1990). *Философия и проповед*. В: Фр. Ницше. *Тъй рече Заратустра*. София: Христо Ботев].
- Rousseau, J.-J. (1988). *Izbrani sachineniya*. Sofia: Nauka i izkustvo [Русо, Ж. (1988). *Избрани съчинения*. София: Наука и изкуство].
- Salov, Yu. I. & Tyunnikov, Yu. S. (2003). *Psihologo-pedagogicheskaya antropologiya*. Moskva: Vlados-press [Салов, Ю. И. & Тюнников, Ю. С. (2003). *Психолого-педагогическая антропология*. Москва: Владос-пресс].
- Sergeenko, S. A. (2001). *Ellen Key – teoretik svobodnogo vospitaniya*. *Vesnik Grodzenskaga dzyarzhaynaga universiteta imya Yanki Kupalay*. 1, 2 (7) [Сергеенко, С. А. (2001). *Эллен Кей – теоретик свободного воспитания*. *Вестник Грозденского дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы*. 1, 2 (7)].
- Shatskiy, S. T. [1980]. *Izbrannaye pedagogicheskie sochineniya*. Moskva: Pedagogika [Шацкий, С. Т. [1980]. *Избранные педагогические сочинения*. Москва: Педагогика].

- Vattimo, Dj. (2004). *Krayat na Modernostta*. Sofia: Kritika i humanizam [Ватимо, Дж. (2004). *Краят на модерността*. София: Критика и хуманизъм].
- Velev, S. (1907). Predgovor. V: *Elen Key. Vekat na deteto*. Kyustendil: Izd. Yakim Yakimov [Велев, С. (1907). Предговор. В: *Елен Кей. Векът на детето*. Кюстендил: Яким Якимов].

THE SOCIAL EDUCATION OF THE CHILD THROUGH THE LIFE (BY ELLEN KEY)

Abstract. Ellen Key is among the ideological innovators of reform pedagogy. The study examines her views on the nature of the education in relation to her anthropological ideas. She asserts the value of education and its individual projections; elevates children's rights as a foundation for upbringing. It defends the role of education as a tool for reforming the society, a social process that goes through self-education and personality reform, but also through a radical change of views about the upbringing itself.

✉ **Dr. Trayan Popkochev, Assoc. Prof.**

Department of Pedagogy

Faculty of Pedagogy

South-West University „Neofit Rilsky“

Blagoevgrad, Bulgaria

E-mail: popkochev@gmail.com